

İlk Dönem İslam Tarihinde Yargının Kurumsallaşmasında Dört Halifenin Rolü

Dr. Murat AKARSU*

Öz Toplumda adaletin gerçekleşmesi hukuk kurallarına bağlıdır. Hukuk kurallarının uygulamaya dönüşmesi için yasama yetkisini elinde bulunduran erk tarafından yürürlüğe konularak kanun haline getirilmesi gerekmektedir. Kur'an'ın emirlerinin bir gereği olarak Medine döneminde hukuk kuralları oluşturulmaya başlanmış ve bu kurallar ehil sahabeler aracılığı ile uygulamaya geçirilmiştir. Hz. Ebubekir'in halifeliği döneminde Rasulullah'ın uygulamaya koyduğu düzenlemeler devam ederken Hz. Ömer dönemi, yargının gelişimi ve kurumsallaşması yönünde en önemli dönüm noktasıdır. Halife Ömer adalete verdiği değerin bir parçası olarak yargının gelişmesi yönünde önemli çabalar sarfetmiş, genişleyen sınırlara bağlı olarak kurulan şehirler başta olmak üzere tüm vilayetlere özel kadılar tayin etmeğe başlamıştır. Hz. Ömer başta yargı teşkilatı olmak üzere, tüm idari görevlileri dikkatle takip etmiş, onlara adaletin tam olarak gerçekleşmesi yönünde sürekli olarak bilgilendirici tavsiyeler göndermiştir. Onun bu tavsiye mektupları hâlâ yargı tarihinde önemli bir konuma sahiptir. Hz. Ömer sonrası Hz. Osman dönemi ise mekânsal anlamda yargının kurum kimliğini gösterdiği yıllardır. Bu anlamda Hz. Ali de yargının gelişimi yönünde önemli katkılar yapmıştır. Dört halife dönemi yargının yürütme ve yasamadan tam olarak ayrıldığı, yargı bağımsızlığının gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönemde halifeler bile bağımsız kâdılar tarafından yargılanmış, kararlar kendi aleyhlerine verilebilmiştir. Buna rağmen kâdıların bağımsızlığına bir zarar gelmemiş aksine ödüllendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Dört Halife, Yargının Kurumsallaşması, İslam'da Yargı, Adalet

* Dr, Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA), Uzman.
e-mail: makarsum@gmail.com, ORCID No: 0000-0002-1620-533X
Makale Geliş Tarihi: 30 Ekim 2018. Makale Kabul Tarihi: 16 Kasım 2018.

The Institutionalization of the Jurisdiction in the Early Phases -The Cases of Four Rightly Guided Caliphs.

Abstract In society, the realization of justice depends on the rules of law. In order for the rules of law to be implemented into practice, it must be made into a law by the person holding the legislative power. As a requirement of the orders of the Quran, the rules of law began to be established in Medina period and these rules were put into practice by the competent Companions. During the caliphate of Hz. Ebubekir, the arrangements put into practice by Rasulullah continued. Also, the caliphate of Hz. Ömer was the most important turning point in the development and institutionalization of the judiciary. As part of the value that Caliph Omar gave to justice, he made efforts to develop the judiciary, and began appointing special cadets to all provinces, in particular the cities established under the wider borders. Hz. Omer closely followed all administrative officials, especially the judiciary, and sent them continuous informative advices on the full realization of justice. His informational letters still hold an important position in judicial history. After Hz. Ömer, the period of the Hz. Osman period showed the institutional identity of the judiciary in spatial terms. In this sense, Hz. Ali also made important contributions towards the development of the judiciary. The period of four caliphs is a period in which judiciary independence is realized, where the judiciary is completely separated from judgement and legislation. In this period, even the caliphs stood trial by judges and there were decisions made against them. Despite this, the independence of the judges did not suffer any harm but was rewarded.

Keywords: Islamic history, four khalifs, Institutionalization of judiciary, judgement in Islam, justice.

GİRİŞ

Sosyal bir varlık olan insanların bir arada yaşamaları ve birbirleri ile iletişim kurmaları, birtakım toplumsal kuralların oluşturulması, bunların kanun haline getirilmesini ve bu kurallara uyulmasını zorunlu kılmıştır. Bu kuralların en başında ise toplumsal eşitliğin ve adaletin gerçekleşmesi açısından hukuk kuralları gelmektedir. Hukuk kurallarının uygulamaya dönüşmesi için yasama erki tarafından yürürlüğe konularak kanun haline getirilmesi gerekmektedir.

Adalet, hakkaniyetli bir toplumun olmazsa olmaz gereklerinin en başında gelmektedir. Bu nedenle Rasulullah hicret etmeden önce 3. Akabe biatında Müslüman olmayı kabul eden Medineli kabilelerin başkanlarını ortaya çıkabilecek sorunların çözümü konusunda vekil olarak tayin etmişti. Medine'ye hicretin hemen sonrasında da hem Medineli Müslümanların hem de şehirde

yaşayan diğer din mensuplarının haklarının korunması için hukuki yapının oluşturulması çalışmalarına başlanmıştı.

Medine döneminde şehrin çoğunluğunu teşkil eden Yahudiler kendi aralarında çıkan sorunlarda konuyu kendi mahkemesine götürüyordu.¹ Hatta Rasulullah Müslüman hukuku isteyen tarafları Yahudi olan davalarda veya davalının Yahudi olduğu davalarda kendi hukuklarını uyguluyordu. Tarafların farklı dinden olmaları veya aynı dinden olup da istemeleri halinde Hz. Peygamber'in hakimliğini seçme hakları da vardı.²

Müslümanlar ise aralarındaki anlaşmazlıkları Hz. Muhammed'e götürüyorlar, O da çözüme kavuşturuyordu. Medine sözleşmesiyle Hz. Peygamber Müslümanlar arasında meydana gelen bütün anlaşmazlıklarda hâkim, Gayri Müslimler arasında meydana gelen bütün anlaşmazlıklar için de bir hakemdi. Bu süreçte Medine dışındaki kabilelerde de hicretten önce atanan vekiller tarafından anlaşmazlıklar karara bağlanıyor, itiraz halinde konu Rasulullah'a sunuluyordu.³ Ancak daha sonraları uzak bölgelerdeki kabilelerin İslam'a girmesi, bu kabilelerin hem dini öğrenme hem de adalete uygun hüküm verecek kimselere ihtiyaç duymaları üzerine Medine'den vergi memuru, kadı ve vali görevlendirilmeleri yapılmaya başlanmıştır.⁴

Medine döneminde yargı konusunda İslam öncesi var olan bazı uygulamalar aynen korunurken, yeni düzenlemeler de yapılmıştı. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Kâdının karar verirken somut delilleri esas alması.
- 2- Yargılama esnasında davalı ve davacının aynı anda hazır bulunması.
- 3- Kâdının öfke ve hiddetteyken hüküm vermemesi.⁵
- 4- Verilen kararların yerine getirilmesi.⁶
- 5- Konunun gerektiğinde, uzman kişiler tarafından oluşturulan bir heyet, birliktesi (ehli vukuf) tarafından incelenmesi.⁷
- 6- İki taraf dinlemeden hüküm verilmemesi.⁸
- 7- İddia sahibinin delil gösterme zorunluluğu.⁹
- 8- Hakkındaki iddiayı reddenin yemin edecek olması.¹⁰
- 9- Özellikle arzedilen davalarda tek, diğer davalarda iki şahidin olması.¹¹
- 10- Şüpheli hallerde cezanın düşürülmesi.¹²
- 11- Suçların şahsi olması.¹³

Bu dönemde adli duruşmalara mahsus Sâbit bir yer ve saat yoktu: duruşma mescitler, evler, pazar yeri ve çadır gibi yerlerde her gün her saat yapılabiliyordu. Bu durumda konuyu çözüme kavuşturan kişiye de herhangi bir ücret ödenmiyordu.¹⁴

“Kâdılar tarafından verilen kararların temyizi karar ve hükmün kanunlara usulen uygun olup olmadığının incelenmesi şeklindeydi. Muhakemenin iade-

si de buna göre, yeni delillerin ortaya çıkması, şahitlerin vasıflarındaki tutarsızlığın tespiti, usulüne uygun olarak bakılmayan davalar ve hâkimin taraflarla olan akrabalık ilişkilerinde yasaklara dikkat edilmemesi halinde söz konusu olabiliyordu.”¹⁵

Rasulullah yargı görevini üstlenecek sahabenin buna uygun meziyetlere sahip olmasını istemiş; yeterli şartları taşımayanların görev taleplerini de geri çevirmişti.¹⁶ O, Medine’de yargı görevini Hz. Ebubekir, Hz. Ömer¹⁷ Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Ubeyd b. Ka’b, Amr b. Âs, Attab b. Esîd¹⁸ Abdullah b. Mesud, Übey b. Kab, Zeyd b. Sâbit,¹⁹ Ebu Musa el-Eşari²⁰ Ukbe b. Âmir ve Huzeyfe b. Yemân gibi sahabilere de yaptırmıştır.²¹ Ayrıca Alâ b. Ukbe ve Amr b. Hazm’ı bilirkişi olarak görevlendirmişti.²² Hz. Ömer, Ali b. Ebi Talip, Hz. Ali kâdılık dışında yargının işleyişi ve düzenlenmesinde de görev yapmışlardı. Merkez Medine’de görevlendirilen bu kişiler daha sonra taşrada, taşrada görevlendirilenler de merkezde görev yapmışlardır.

Bu dönemde Muaz b. Cebel Cened’e,²³ Ali b. Ebu Talib’i ve Ebu Musa el-Eş’ârî Yemen’e,²⁴ Osman b. Ebu’l-As’ı Taif’e, Muhacir b. Ebu Ümeyye San’a’ya, Ziyad b. Lebid’i Hadramevt’e, Âla b. Hadramî Bahreyn’e²⁵ ve Attab b. Esid Mekke’ye kâdı ve vali olarak gönderilmiş; ayrıca Ma’kıl b. Yesar’ı Yemen’de kendi kavmi içinde, Ebu Ubeyde b. Cerrah’ı da Necran Hristiyanları arasında meydana gelen davalara bakmakla görevlendirilmişti.²⁶ Rasulullah kâdılık yapmak üzere Yemen örneğinde olduğu gibi aynı bölgeye birden fazla kimseyi görevlendirdiği de olmuştu.²⁷ Kaynaklar bu görevliler içerisinde Attâb b. Esîd’e beytülmâl’den ayda 30 dirhem (Yaklaşık 78 gr altın) maaş bağlandığını aktarırlar.²⁸ Diğer görevlendirilen kâdıların aldıkları maaş konusunda ise yeterli bilgi bulunmamaktadır.

1. HZ. EBUBEKİR VE ADLÎ YAPI

Hz. Ebubekir, halife olduğunda şunları söylemişti: “*Ey Müslümanlar, sizin en hayırlınız olmadığım halde başınıza halife seçilmiş bulunuyorum. Şayet sizce hizmet edebilirsem, bana yardımcı olunuz. Hizmette kusur edersem, beni uyarınız. Şuna da işaret etmek isterim ki sizin kuvvetliniz zayıfın hakkını (güçlüden) aldığı (ölçüde) kuvvetlidir.*”²⁹

İlk halife Hz. Ebu Bekir, kısa süren halifeliği döneminde, biraz da içinde bulunduğu şartlar gereğince diğer alanlarda olduğu gibi adlî sahada da Hz. Peygamber döneminde yürürlüğe konulan uygulamaları devam ettirmiştir. Bu kapsamda da Ebu Ubeyde b. Cerrah’ı maliye işleriyle görevlendirirken, adlî işlere de Hz. Ömer’i tayin etmiştir.³⁰ Ancak Hz. Ömer, kendisine hiçbir dava gelmediği için olsa gerek kâdı unvanını kullanmamıştır.³¹

Hz. Ebubekir bir hüküm vermek istediğinde, önce Kur'ân'a bakar, onda bulamazsa Rasulullah'ın uygulamalarına yönelir, bu da mümkün olmazsa çevresindekilere Hz. Peygamber'in böyle durumlarda vermiş olduğu bir hükmün olup olmadığını sorardı. Eğer Halifenin bu araştırması da sonuç vermezse, sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit'i toplar onlarla istişare sonrası karar alırdı. Yine bu dönemde de bağımsız hâkim tayini yapıldığı gibi, valilere ek görev olarak hâkimlik verildiği de olmuştur. Hz. Ebu Bekir bizzat kendisinin baktığı davalarda, yargılama esnasında Hz. Ömer'i, Hz. Osman ile Hz. Ali'yi yanında bulundurur; halkın önde gelenlerini de çağırarak onlarla istişare ederdi.³² Hz. Ebubekir zamanında yasama yetkisinin yukarıda isimlerini verdiğimiz sahabenin ileri gelenlerinden oluşan bir heyete bırakıldığı bildirilmekle birlikte bu organın işleyiş şekli hakkında bir bilgi verilmemektedir. Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in gerektiğinde istişare yapmak için bu heyeti Medine'den ayırmadıklarına da rivayetlerde yer verilmektedir.³³ Öte yandan Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin son zamanlarında başlayan Yermük Savaşı'nda Ebu'd-Derda ordu kâdılığı vazifesi yapmış ve bu görev İslâm tarihinde ilk defa onunla başlamıştır.³⁴

Basta ilk dört halife olmak üzere İslâm tarihinin her döneminde Kur'ânî mantıkta hukuk bilgisine sahip olan halifeler hem hukukçu hem de devlet başkanı konularıyla aktif bir şekilde hareket ederek yasama alanında büyük ölçüde etkili olmuşlardır. "Devlet başkanının, hukuki hayata ilişkin konularda insanların maslahatına uygunluk, kolaylık, uygulamada birliği sağlamak ve toplumda ayrılıkların oluşmasını önlemek gibi gerekçelerle caiz olan bazı işlem ve akitleri kanunen yasaklamışlar veya var olan yasağı kaldırmışlardır. Bu kapsamda Hz. Peygamber döneminde geçerli bir uygulama olan Müellefe-i Kulûba zekât vermek kanunen yasal iken Hz. Ebubekir döneminde, Hz. Ömer'in tavsiyeleri sonucu bundan vazgeçilmiştir. Dolayısıyla dört halife döneminde yürütme erkini de elinde bulunduran halife ve şurâ heyeti basta olmak üzere idareciler doğrudan yasama faaliyetinde bulunmak suretiyle yasanın organik kaynağını meydana getirmişlerdir."³⁵

2. HZ. ÖMER DÖNEMİ VE ADLÎ TEŞKİLATIN KURUMSALLAŞMASI

2.1. Hz. Ömer Döneminde Yargısal Alanda Düzenlemeler

İslam Tarihi'nde adalet denildiğinde ismi öne çıkan halife Hz. Ömer'dir. Adaleti hayatının en önde gelen bir ilkesi olarak benimsemiş olan Hz. Ömer, başta yargı teşkilatının kurumsallaşması olmak üzere birçok alanda önemli icraatlar sergilemiştir. Hz. Peygamber döneminde görev yapan görevlilerin büyük kısmı, Hz. Ebubekir döneminde olduğu gibi Hz. Ömer'in halifeliğinin

ilk yıllarında görevlerine devam etmişlerdir.³⁶ Hz. Ömer sabık halifenin kendisini görevlendirdiği gibi o da halife olur olmaz, Hz. Ali'yi kâdı olarak tayin etmişti.³⁷

Hızla devam eden fetihler ile bu fetihlerin getirdiği yoğun nüfusu iskân ettirebilmek için kurulan şehirlerin yönetiminde karşılaşılan sorunlar kurumsallaşma çalışmalarının hızlanmasına neden olmuştu. Devletin teşkilatlanmasında önemli yapısal değişikliklerin olduğu Hz. Ömer devrinde kazaî işlerin çoğalmasının ardından başta Medine olmak üzere Mısır, Irak ve Suriye bölgelerindeki şehirlerle yeni kurulan ve sürekli nüfusu artan Kûfe ve Basra, vali ile birlikte kâdı atanan ordugâh şehirlerden olmuştu.³⁸

Halife bu şehirlere yaptığı görevlendirmelerde ilk önce kâdı/vali tayini ile başlamıştır.³⁹ Yeni kurulan garnizon şehirlerinden biri olan Basra'da nüfusun artması ile birlikte yargısal alanda sorunların artmasına neden olmuştu. Şehirdeki Gayri Müslimler kendi kanun ve dinlerine göre mahkemelere tabii olarak yaşıyorlardı⁴⁰ Hz. Ömer, Ka'b b. Sûr'u imtihana tabii tutarak onu valiye yardımcı olmak üzere Basra'ya kâdı olarak tayin etmiştir. Böylece kaza yürütmeden ayrılmaya başlamış⁴¹ daha sonraki yıllarda da başkent Medine'de ve diğer taşra vilayetlerinde kazâ kuvveti yürütmeden tamamen ayrılmış; her vilayette adlî ve kazâî işler kâdılar tarafından yürütülmeye başlanmıştır.⁴²

Hz. Peygamber döneminde başlayan yargının yasama ve yürütmeden ayrılması Hz. Ömer döneminde tam olarak kurumsallaşma durumuna gelmişti.⁴³ Onun hilafetinin ilk yıllarından itibaren Mekke, Taif, Yemâme, Şam ve Kûfe gibi şehirlerde vali ve vergi görevlisi olarak bazı isimlere rastlandığı gibi özellikle yargı işini yürütmekle görevli kâdılarına da rastlanmaktadır.

Hz. Ömer kendisi ganimet, toprak mülkiyeti, hırsızlık, zina, miras ve borç davalarına bakarken⁴⁴ bir hüküm vermeden önce o konuda Hz. Ebubekir'in daha önce vermiş olduğu bir karar olup olmadığını araştırırdı. Eğer onda da bulamazsa şûrâyı toplayarak çözüm bekleyen meseleleri onlarla istişare ederdi. Bu kurula Ali b. Ebi Talip, Osman b. Affan, Abdurrahman b. Avf, Muaz b. Cebel, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve daha başka sahabenin ileri gelenleri katılıyordu.⁴⁵ Bunun yanında günlük meseleleri görüşen bir meclis daha vardı ki Muhacir ve Ensar'dan oluşan bu mecliste halife tarafından her gün vilayetlerden kendisine iletilen meseleler istişare edilirdi.⁴⁶

Medine'de halife, vilayetlerde valiler sınır ve cinayet davalarına bakarken kâdılar sadece medeni davalarla tazir cezası gerektiren davalara bakmakla yetkili kılınmışlardı. Bu dönemde kâdılarının faaliyeti bir yönüyle fetvaya benzediği için onlara müftü adı da verilmekteydi.⁴⁷ Atanan kâdılarının ceza davalarında verdikleri kararların, hataların en aza indirilmesi gerekçesiyle olsa gerek halifenin onayı ile infaz edilmesi yoluna gidilmiştir.

“Hz. Ömer komutanını cepheye gönderirken belirlenen ilkeler doğrultusunda tasarrufta bulunulmasını istediği gibi ordunun içerisinde ortaya çıkabilecek ihtilafların çözümü için de ordu kâdısı tayin etmiştir. Kadisiye Savaşı için yola çıkan orduda bu görev Abdurrahman b. Rebia el-Bâhilî tarafından yerine getirilmiştir.”⁴⁸

Hz. Ömer, vali, kâdı ve diğer memurların tayin terfi ve azil işleriyle bizzat ilgileniyordu. Onları tayin ederken takip etmeleri gereken hususları da bildiriyordu.⁴⁹ Onun döneminde merkez şehirlere atanan kâdılar beldeye bağlı yerlere de kâdı atama yetkisine sahipti.⁵⁰

Herhangi bir kişi halifeden şikâyetçi olduğunda bunu mahkemeye taşıyarak bağımsız bir şekilde görevlerini yerine getiren hâkimler gerektiğinde kendilerini atayan halifeyi dahi yargılayabilirlerdi. Mahkemeye çağrılan halife, savunma için mahkeme huzuruna gelir ve kendini savunurdu. İlginçtir ki, halifelerin yargılandıkları bu davaların çoğunda kararlar onlar aleyhine çıkmıştır. Bu kapsamda Ubeyy b. Ka'b Halife Hz. Ömer aleyhine dava açtığına, Kâdı Zeyd b. Sâbit'in halifeye ayrıcalıklı davranması üzerine Hz. Ömer'in gösterdiği tepki yargının bağımsızlığı anlamında en güzel örneklerden biridir. Hz. Ömer, davalı sıfatıyla mahkemeye gelmiş, Zeyd, Hz. Ömer'e karşı hürmetkâr bir tutum aldığına Halife Ömer bu duruma tepki göstererek şunları söylemişti: “*Taraf tutmanın ilk belirtisi budur!*” Halife, Ubeyy b. Ka'b ile yan yana oturmuş, Ubeyy de davasını anlatmasına rağmen ispat edecek bir delil ortaya koyamamıştı. Hz. Ömer aleyhindeki iddiayı kabul etmemiş bunun üzerine Ubeyy, Hz. Ömer'in yemin etmesini istemişti. Zeyd b. Sâbit, yine Hz. Ömer'in halife olmasından dolayı Ubeyy'den bu talebi geri almasını istemişti. Zeyd'in bu tavrına kızan Hz. Ömer: “*Senin huzurunda halkın herhangi bir ferdi ile Ömer eşit olmazsa hiçbir zaman hâkimliğe layık olamazsın.*”⁵¹ şeklinde, görevini yaparken, adaleti uygularken tarafgir olmasına karşı çok sert tepki göstermişti.

“Bu dönemde hâkimlerin sayısı, şehirlerin nüfusu oranına uygun olarak belirlenmiştir. Gayri Müslimlerin, kendilerine ait davaları kendi kanunlarına göre hükme bağlamaları kabul edildiğinden bunların davaları Müslüman mahkemelerine nâdiren gelirdi.”⁵² Bu itibarla her kazada bir kâdının bulunması yetiyor, mahkemelerde davalar birikmiyordu. Bu hususta kâdıların işlerini kolaylaştırıcı uygulamalar başlatılmıştı. Örneğin “zina ile hırsızlık davalarına kâdılar bakmakla birlikte ilk tahkikât, “ahdâs” adı verilen görevliler tarafından yürütülürdü.”⁵³

“Hz. Ömer'in muhakeme usulüne ilişkin getirdiği yeniliklerden bir diğeri de bir mesleğe ait olan işlerde yetkili olanların görüşlerine müracaattı. Meselâ Şâir Hutaye, Zibrikan b. Bedr'i hicvetmişti. Zibrikan, Hutaye'nin aleyhinde dava açmıştı Hz. Ömer, meşhur şair olan Hassan b. Sâbit'le istişâre ederek onun görüşleri çerçevesinde hüküm vermişti.”⁵⁴

“İlk dört halifenin hemen hepsi hukukun gelişmesine aktif olarak katkı sağladıkları gibi, dönemleri itibarıyla yasama faaliyetinde de birinci derecede aktif rol oynamışlardır. Bütün dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de yürütmenin başı olan halife, kanunların uygulanmasında da en yetkindi.”⁵⁵ “Halifenin yasalarla sınırlı olan uygulamaları, yargı denetimine de açıktı. Mesela Hz. Ömer, mihrin yüksek olmasının fakir insanların evlenmesini imkânsızlaştırdığı düşüncesiyle mihre sınırlama getirmek isteyince; mescitte bulunan yaşlı bir kadının, Hz. Ömer’in, mihir olarak bir kantar altın verilmesini kabul eden ayete⁵⁶ ters bir uygulama yapma yetkisine sahip olmadığını ileri sürerek itirazda bulunması üzerine, Hz. Ömer kararını derhal geri almıştı. Başka bir adli kararı sırasında Hz. Ali tarafından hatasına işaret edilmesi üzerine Hz. Ömer, “*Ali olmasaydı Ömer helak olurdu.*” sözlerini söylemişti.”⁵⁷

Bu dönemde davaların görülmesi için herhangi bir ücret ödenmezken hâkimlere, yoksullara karşı gayet dikkatle davranarak onların telaşa kapılmadan, korkuya düşmeden davalarını açıklamalarına imkân vermeleri için ayrıca tavsiyede bulunulmuştu.⁵⁸

Hz. Ömer görevliler ile ilgili haberleri toplamak ve onlarla ilgili olarak kendisine ulaşan şikâyetleri araştırmak için Muhammed b. Mesleme’yi sık sık müfettiş olarak görevlendirmişti.⁵⁹ Buna ilave olarak Halife Ömer’in her yıl hac sırasında valilerin icraatlarını araştırma, vergi memurları ve kâdılarının durumunu halka sorma tarzında yaptığı uygulamaları görülmektedir. Halife hac mevsiminde Mekke’de temyiz mahkemesi kurar, kâdılarının daha önce vermiş oldukları bazı kararlarını, tarafların isteği üzerine tekrar gözden geçirirdi.”⁶⁰ Dolayısıyla Hz. Ömer döneminden itibaren devletin yürütme fonksiyonu ile yargı fonksiyonu kısmen birbirinden ayrılarak, bu görevler ayrı birimler tarafından yerine getirilmiştir.⁶¹

Hz. Ömer zamanında hâkimler, devletin en yüksek memuru sayıldıkları için en dolgun maaşı da onlar alıyorlardı. Halife Abdullah b. Mes’ûd’u Kûfe kâdılığı ve beytülmal idaresi ile görevlendirdiğinde diğer görevlilere verdiği miktara yakın bir maaş vermiştir.⁶² Daha sonra atanan Kûfe kâdısı Şüreyh 100 dirhem (Yaklaşık 260 gr altın) maaş alıyordu.⁶³ Halife bu yüksek maaşları kâdılarının rüşvet almalarına engel olmak için takdir etmişti. Kaynaklarda Zeyd b. Sâbit’e de meblağı bilinmeyen bir maaşın bağlandığı bildirilmektedir.⁶⁴ Halife Ömer bu konuda valilerine göndermiş olduğu bir mektupta şöyle demektedir: “*Aranızda salih ve muttaki olan kimseleri kâdı olarak görevlendirin ve onlara (maaş olarak) yeteri (geçimini temin edecek) kadar ödemede bulunun.*”⁶⁵ Bundan başka kâdılarının herhangi bir ticaret veya işle meşgul olmalarına müsaade edilmezdi.

2.2. Hz. Ömer'in Kadılarına Mektupları

Hz. Ömer'in kâdılarına gönderdiği ve daha iyi yargı hizmetini hedef alan mektupları yargı tarihinde büyük önem taşımaktadır. Bu mektuplardan öne çıkanlar şunlardır:⁶⁶

1- Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays b. Süleym el-Eş'ârî'ye mektubu: Bu mektubun en önemli özelliği, yargının, yürütme ve yasama unsurlarından ayrı bir fonksiyon olduğunun belirlenmesidir.⁶⁷

Mahkemelerin takip edeceği hareket tarzı hakkında Hz. Ömer tarafından Ebû Musa El-Eş'ârî'ye hitaben bir nevi uyarı ve tavsiye niteliğindeki mektubunda yargı konusunda ilkeleri şu şekilde açıklamıştı:⁶⁸

Rahman ve Rahim Olan Allah'ın adıyla... Müminlerin Emiri Ömer'den Abdullah b. Kays (Ebu Musa el-Eş'ârî'a) Selamlar....

a. Kazâ, şüphesi sağlam bir vazife takip edilen bir yoldur. Sana dava olarak getirilen hususları iyice düşün, kararını ver ve yerine getir. Çünkü icra edilmeyen bir hakkın hiçbir kıymeti yoktur.

b. Mahkemede eşit muamelede bulun. Zengin olanlar adaletsizlik yapacağı düşünmesinler, fakir olanlar ise adaletsizliğe uğrayacaklarını zannetmesinler.

c. Davasını ispat etmek davalıya, yemin ise iddia edene düşer.

d. İnsanlar arasında helal haram, haram helal yapmamak şartıyla sulh caizdir.

e. Bir gün davayı hükme bağladıktan sonra ertesi gün verdiği hükümün doğru olmadığını düşünürsen hakeka dönmekten hiçbir şey seni alıkoymasın.

f. Sana dava olarak getirilen hususların hükmü Kur'an ve hadiste olmayıp kalbinde şüphe meydana geldiğinde dikkatli ol. Kıyas yoluyla hakeka yakın olan hükmü ver.

g. Müddeinin davasını ispat için müblet ver. Delil getirmeyenin aleyhinde (gzyabında) hükmünü ver.

h. Her Müslüman şahitlik edebilir. Ancak yalancı şahitlikle tanınan ve hakkında iftira cezası verilmiş veya akrabalık bağı bulunan kimseler müstesna.

i. Muhakeme esnasında kızgınlık, gazap ve şiddetten sakın.⁶⁹

Hz. Ömer bu kapsamda zaman zaman vali/kâdı Ebu Musa el-Eş'ârî'ye başkaca talimatlar da göndermiş; bu talimatların birinde ise şunları söylemişti: "Bir kimse zengin ve asil (soylu bir aileye mensup) değilse onu kâdı olarak görevlendirme. Çünkü zengin başkasının malına göz dikmez. Asil insanlar da vereceği kararın sonucundan korkmaz."⁷⁰

2. Hz. Ömer bir at satın almış, atı beğendiği takdirde bedelini ödemeyi şart koşmuştu. Hz. Ömer, bir binici vasıtasıyla atı tecrübe ettirilirken at kaza geçirerek sakatlanmıştı. Halife atı almaktan vazgeçerek onu sahibine iade etmek istemiş; fakat atın sahibi kabul etmemişti. İki taraf arasındaki dava Kâdı Şüreyh'e götürülmüş, Şüreyh de: "Şayet at, sahibinin rızasıyla tecrübe edildiye sahibine iade edilebilir, aksi takdirde iade edilemez." hükmünü vermişti. Hz. Ömer

“*Hak ve adalet budur!*” diyerek atın bedelini ödemiş, Şüreyh’i de Kûfe kâdılığına tâyin etmişti.⁷¹ Hz. Ömer, Kâdı Şüreyh’e yargılamada uyacağı prensipler konusundaki mektubunda ise: “*Hükümlerini Kur’ân-ı Kerîm’e istinâd ettir. Şayet orada aradığımı bulamazsan Hadis’e müracaat et. Orada da aradığımı bulamazsan istişare et ve çoğunluğun görüşüne göre hüküm ver. Bu da olmazsa icihat et.*” şeklinde yazmıştı.⁷² Şüreyh’e gönderdiği başka bir mektupta ise mahkemede taraflara eşit muamele yapmasını emretmişti.⁷³

Hz. Ömer’in İslam yargılama hukukunun oluşumunda önemli rol oynamış olan iki ayrıntılı mektubu yargının yürütmeden ayrıldığını gösteren somut örneklerdendir.

3- Hz. Ömer’in Muaviye b. Ebu Süfyan’a Mektubu: Hz. Ömer, kendilerine gelen bir davada, her iki tarafı dinlemelerini, delilleri adalete uygun şekilde toplamalarını ve yemin vermelerini istemiştir.⁷⁴

Görüldüğü üzere Hz. Ömer Rasulullah zamanında ortaya konulan yargılama kurallarını daha da öteye taşıyarak adaletin tam olarak tesisi için kâdırlara sürekli olarak tavsiyelerde bulunmuş ve onları titizlikle murakabe etmiştir.

2.3. Hz. Ömer Döneminde Tayin Edilen Kadılar

İslam tarihçileri ilk kâdıyı Hz. Peygamberin tayin ettiği görüşünü benimseyerek onun Hz. Ali’yi, Muaz b. Cebel’i ve Ma’kil b. Yesar’ı ayrı ayrı tayin ettiğini bildirirler.⁷⁵ Ancak bu sahabeler gibi onun devrinde görevlendirilenlerin valilik, komutanlık, vergi toplayıcısı gibi görevleri de üstlendikleri bilinmektedir.⁷⁶ Dört halife döneminde kâdırlar, halife tarafından tayin edildikleri gibi genel valiler tarafından da tayin ediliyorlardı.

Hz. Ömer döneminde vilayetlerde hem müstakil kadılık hem de valilik ile kâdırlık görevini bir arada yapmış görevliler şunlardır:

1- Medine: Ebu’d-Derda ve Zeyd b. Sâbit Medine’de kâdı olarak görev yapmıştır. Hz. Ebû Bekir’in hilâfetinin son zamanlarında başlayan Yermük Savaşı’nda ordu kâdısı olarak görev yapan Ebu’d-Derda Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde Medine’de kâdırlık yapmıştır.⁷⁷ Zeyd b. Sâbit ise önceleri halifenin danışmanı olarak görev ifâ etmiş, daha sonra Medine’de davalara bakmış, halife şehirde bulunmadığı zaman da ona vekâlet etmiştir.⁷⁸

2- Kûfe: Selmân b. Rebia el Bâhili ile Urve b. İyâd’ın Kûfe’nin ilk kadıları oldukları yönünde rivayetler bulunmakla birlikte⁷⁹ 15/636 yılında Ebu Kurra b. Muaviye el-Kindî Kûfe’de kâdı olarak görev yapıyordu.⁸⁰ Hz. Ömer daha sonra Abdullah b. Mes’ûd’u Kûfe kâdırlığı ve beytülmal idaresi ile görevlendirmiş⁸¹ diğer görevlilere verdiği maaşı ona da vermiştir.⁸² Daha sonra da meşhur Kâdı Şüreyh’i Kûfe’ye kâdı olarak tayin etmiştir.⁸³ Şüreyh, Hz. Ömer’le bir kişi arasındaki alacak davasında alacaklının talebi üzerine hakemlik yapmış ve Halife Ömer aleyhine görüş belirtmiş, bu olaydaki tutumu halî-

fenin dikkatini çekmişti. Bunun üzerine de Hz. Ömer onu yargı işlerinin çoğaldığı Kûfe'ye 18/639 yılında kâdı olarak tayin etmişti.⁸⁴

3- Basra: İlk Basra valisi Utbe b. Gazvân tarafından 14/635 yılında görev verilen kâdı Ebû Meryem İyâs b. Subeyh'dir. Utbe'nin vefatından sonraki Vali Muğire b. Şu'be de onu görevinde bıraktı. Daha sonra Hz. Ömer, şikayet üzerine Ebû Meryem'i görevden alarak⁸⁵ Vali Muğire'nin kâdılığı üstlenmesini istedi, ardından Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'yi Basra'ya vali ve kâdı tayin etti. (17/638).⁸⁶ Ebu Musa bir yıl sonra da Kâ'b b. Sûr'u tekrar Basra kâdılığına getirdi.⁸⁷ Rivayete göre Hz. Ömer onu kâdı olarak tayin etmeden önce imtihandan geçirmiştir.⁸⁸ Kâ'b'ın bir davada taraf olan Gayri Müslimlere İncil veya Tevrat'ı başları üzerine koydurup yemin ettirmesi kaynaklarımızda özel bir bilgi olarak verilmektedir.⁸⁹

4- Mısır: Hz. Ömer Mısır'ın fethinden sonra buraya Kays b. Ebi'l-As'ı da kâdı olarak tayin etmişti. Ancak daha sonra Halife Hz. Ömer Mısır valisi Amr b. Âs a mektup yazarak Ka'b. b. Yesar el Mahzumi'yi kâdı olarak tayin etmesini istedi. Kâb cahiliye döneminde hakem olarak görev yapması nedeniyle bu görevin mesuliyetini taşıyamayacağını belirtmesi üzerine çok kısa görev yaptığı kâdılıktan ayrıldı⁹⁰ ve yerine Osman b. Kays kâdı olarak atandı.⁹¹

5- Şam: Hz. Ömer Yermük ve Ecnadeyn savaşlarıyla Dımeşk'in fethinde bulunan Muaz b. Cebel ile Suriye ordusunun kumandanı Ebu Ubeyde b. Cerrah'a bir mektup yazarak⁹² kazâ işlerini yerine getirilmesini istedi. Onlara kâdı tayin etme yetkisi vererek kâdılarına bol maaş vermelerini emretti.⁹³ Bundan kısa süre sonra da Ebu Ubeyde vebaya yakalanarak vefat etti. Ardından da vekil bıraktığı Yezid b. Süfyan vefat etti. Onlardan sonra Kayseriye savaşlarında komutan olarak görev yapan Muaviye b. Ebi Süfyan Şam'a vali tayin edildi.⁹⁴ Bu arada Medine'de bulunan Ebu'd-Derdâ halifeden Suriye'ye gitmek için izin isteyince Hz. Ömer orada vergi memurluğu yapmasını teklif etmiş ancak bu görevi kabul etmemiştir. Dımeşk'a geçen Ebu'd-Derdâ, Muaviye'nin Suriye valiliği sırasında Hz. Ömer'in emriyle Dımeşk kâdılığına tayin edildi.⁹⁵ Böylece Basra, Kûfe ve Mısır'dan sonra Şam bölgesi kâdılığı da müstakil bir kâdılık haline gelmiş oldu.⁹⁶ Bu dönemde Ubade b. Smit'i Filistin'de, Habs b. Sa'd et-Tai ise Humus da kâdı olarak görev yapmıştır.⁹⁷

Muaviye'nin Şam'a hem vali hem de kâdı olarak tayin edilmesinden önce Selman b. Rabia kâdı olarak görev yapmış, kâdı olarak görev yaptığı kırk gün boyunca da kendisine dava gelmemiştir. Selman'ın Kadisiye ve Medâin şehirlerinde kâdılık yaptığı da rivayetler arasındadır.⁹⁸

6- Yemen Bahreyn Uman ve Necran bölgelerinde muhtemelen valiler tarafından bu görev yürütülmüştür.⁹⁹

Bunlardan başka Cemil b. Ma'mer el-Lahmî, Selman b. Rabîa el-Bahili, İbni Meryem el Hanefî, Abdurrahman b. Rabîa, Ebû Karat el Kindî, İmran b. el-

Hüseyn gibi sahabiler de Hz. Ömer döneminde görev yerleri belirtilmemekle beraber kâdılık görevinde buldukları bildirilir.¹⁰⁰

3. HZ. OSMAN DÖNEMİNDE YARGI

Rasulullah döneminden itibaren müesseseleşmeye başlayan kâdılık teşkilatı, Hz. Ömer zamanında genişleyen sınırlara bağlı olarak Medine dışındaki diğer şehirlerde de bulunuyordu. Hz. Osman, Medine’de bir şikâyet söz konusu olduğunda bunu istişare yoluyla çözmeye çalışır, sahabeden faydalanma yoluna giderdi. Bir nevi istişare heyeti, jüri olarak adlandırılabilir bu yöntemle Hz. Ali, Abdurrahmân, Talha ve Zübeyr’i mescide çağırır, daha sonra davacı ve dava edilen şahsı konuşturur arkasından da kazâ heyetinin görüşlerine başvururdu.¹⁰¹

Hz. Osman, hırsızlık ve alışveriş gibi davalara bizzat kendisi bakmış¹⁰² aynı zamanda Medine’de kendisine günlük altı dirhem¹⁰³ maaş bağlanan Zeyd b. Sâbit de kâdı olarak görev yapmıştır.¹⁰⁴ Medine’de diğer vilayetlerden ilk defa farklı olarak kâdının adli işlere baktığı adliye sarayı kurulmuştu ki burası aynı zamanda istişarelerin yapıldığı önemli bir mekândı.¹⁰⁵

“Başkent Medine dışındaki diğer vilayetlerden Basra’da Kâ’b b. Sûr müstakil bir kâdı olarak görev yaparken Ebû Mûsâ da bu göreve bakıyordu.¹⁰⁶ Bir ara azledildiği anlaşılan Ka’b¹⁰⁷ 29/650 yılında valiliğe getirilen Abdullah b. Âmir tarafından tekrar kâdılığa getirildi. Kâb, Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra Cemel Savaşı sırasında vefat edene kadar bu görevde kalmıştır.¹⁰⁸ Kûfe’de ise Hz. Ömer zamanında Abdullah b. Mes’ûd kâdı olarak görev yapmış,¹⁰⁹ ancak daha sonra Şüreyh’in buraya kâdı olarak tayin edilmesiyle¹¹⁰ görevinden ayrılmıştır.¹¹¹ Şüreyh, bir ara Medine kâdılığı da yapmıştır.¹¹² Mısır’da ise Kays b. Ebi’l-Âs 23/643’te Hz. Ömer’in son dönemlerinde kâdı olarak görev yapmıştı.¹¹³ Hz. Osman döneminin sonuna kadar görevde kalıp kalmadığına dair bir bilgi mevcut değildir.”¹¹⁴ Bu dönemde, ilk iki halife döneminde olduğu gibi ordu kâdısı olarak görev yapan Ebu’d-Derdâ, önemli şehirlerden biri olan Şam’da yine aynı görevde bulunmuştur.¹¹⁵

Hz. Osman bir ara Hz. Ömer’in oğlu Abdullah’ı kâdı olarak tayin etmek istemiş ancak Abdullah buna itiraz etmiş; Halifenin, babasının Rasulullah döneminde bu görevde bulunduğunu söylemesi üzerine İbn Ömer, babası döneminde Rasulullah’ın hayatta olması nedeniyle çözüme kavuşturamadığı konuları ona sorarak sonuçlandırdığını belirtmiştir. Bu teşebbüse rağmen onun kâdı olarak atanıp atanmadığına ilişkin bir bilgi mevcut değildir.¹¹⁶

Hac mevsiminde Hz. Ömer gibi Mekke de bir temyiz mahkemesi kuran ve taşra kâdılarının verdiği kararlara yapılan itirazları gözden geçiren Hz. Osman, Kûfe valisi Abdullah b. Mes’ud’dan gelen bir mektup üzerine had ceza-

larının infazının halifelerin iznine bağlı olduğunu bildirmişti.¹¹⁷ Bunlara ilave olarak Hz. Osman da Hz. Ömer gibi yargılanan halifelerden biridir. Talha b. Ubeydullah ile arasında çıkan anlaşmazlıkta Cübeyr b. Mut'im onların davalarını karara bağlamıştır.¹¹⁸

4. HZ. ALİ DÖNEMİNDE YARGI

Hz. Ali, hem ilk üç halife dönemindeki görevleri, hem de kendi dönemindeki uygulamaları ile önemli bir sahabidir. Halife olduktan sonra da Hz. Ali tüm faaliyetlerinde ve kararlarında adaleti ön plana koymuştur.

Hz. Peygamberin vilayetlere gönderdiği ilk kâdı Hz. Ali'dir. Hz. Peygamber onun hakkında; *“Aramızda hüküm ve kazada en üstünüünüz, Ali'dir.”* buyurmuştu. Bu yüzden Hz. Ali, kendisinden evvelki üç halife devrinde sürekli olarak kâdılık görevini üstlenmiştir. Hz. Peygamber Hz. Ali'yi Yemene kâdı tayin ettikten sonra Hz. Ali, *“Ey Allah'ın Rasulü beni gönderiyorsun oysa ben genç yaşıyım ve kazâ konusunda bilgim yoktur.”* dediğinde, *“Allah'ın onun kalbine hidayet ver ve dilini kuvvetlendir.”*¹¹⁹ şeklinde kendisine dua ederek bu görevde başarılı olacağını belirtmiş ve bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Hz. Ali bundan sonra kâdı olarak verdiği hükümlerde dilinin hiç sürçmediğini bildirir.¹²⁰ Rasulullah yargı görevine, hükümleri en iyi bilen, hasımların delillerini en iyi şekilde kavrayan kimseleri tayin etmiş, *“Siz'in yargıda en üstün olanınız Ali'dir.”* sözüyle de Hz. Ali'nin liyakatına vurgu yapmıştır.¹²¹

Hz. Ali bir tanığı dinlerken, diğer tanıkların onu dinlememesi için mahkemeye alınmamasını istemiş¹²² Hz. Ömer'in yaptığı gibi valilere kâdı tayini için yetki vermiş ve onlara yüksek miktarda maaş tahsis etmiştir.¹²³

Hz. Ali Kâdı Şüreyh'e Muaviye ile yaptığı savaşlar sırasında kâdılık görevine devam etmesini söyleyip Kûfe'ye dönünce onu azletmişse de tayin ettiği kâdılarının yetersizliği sebebiyle birkaç ay sonra tekrar görevine iade etmiştir. Muhtemelen bu azletme sonrası Kûfe'de Abdullah b. Abbas hem vali hem de kâdı olarak görev yapmış, vali İbn Abbas daha sonra buraya Zeyd b. Sâbit'i kâdı olarak tayin etmiştir.¹²⁴

Bu kapsamda Kâdı Şüreyh, verdiği kararlarla İslam tarihinde adaletin sembollerinden biri haline gelmiştir. “Hz. Ali'nin bizzat açtığı bir davada şahit olarak oğlu Hasan'ı göstermesini kabul etmemiş, başka şahit isteyince Hasan ve Hüseyin'in cennetteki gençlerin efendisi olduğunu ifade eden hadisi hatırlatması da Şüreyh'i isteğinden vazgeçirmemiş, bunun üzerine Hz. Ali onu azletmişse de daha sonra tekrar görevine getirip maaşını artırarak 500 dirheme çıkarmıştır.”¹²⁵ Halife son dönemlerinde Kûfe âlimleriyle yaptığı bir toplantıda Şüreyh'e, *“Sen Araplar'ın en iyi kâdılarındansın.”* diyerek iltifatta bulunmuştur. “Şüreyh, bir kişiye kefil olan oğlu Abdullah'ı o kişinin kaçması üze-

rine hapsederek hapishaneye kendisi yemek taşımış, hapsettiği bir suçlunun serbest bırakılması için haber gönderen valinin talebini de geri çevirmiştir.”¹²⁶

Hz. Ali bizzat kendisi de zaman zaman ticaret, hırsızlık davalarına bakmış,¹²⁷ Hz. Peygamber’in gerek hayatında gerekse vefatından sonra ortaya çıkan bir kısım problemlerin çözümlerine dair içtihatlarında bulunmuştur.¹²⁸ Hz. Ali vilayetlere liyakatli, bilgili ve halkın takdirini kazanmış kişileri kâdı olarak göndermiş; görevinde başarılı olanları ise terfi ettirerek ödüllendirmiştir. Halife devletin çeşitli vilayetlerinde görev yapan valiler hakkında en ufak bir şikâyet duyduğunda hemen onlara bir mektup yazarak doğruluktan ayrılmamalarını ve insanlara karşı adaletli olmalarını tavsiye etmiştir.¹²⁹

Hz. Ali Mısır’a Muhammed b. Ebi Bekir’i vali tayin ederken ona aynı zamanda kaza işlerini de tevdi etmişti.¹³⁰ Daha sonra Mısır’a vali olarak tayin ettiği Malik b. Eşter’e gönderdiği emirname ise onun yöneticilere gönderdiği mektup ve emirler arasında en önemlisidir. Mektup, O’nun yargılama usulü hukukundaki tutumunu, hâkimlerin bağımsızlığına verdiği önemi göstermektedir.¹³¹

5. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE CEZALARIN UYGULANMASI VE HAPİSHANE

Kur’ân’da herhangi bir suça karşılık hapis cezasının gerekli olduğunu ima eden herhangi bir ifade ile karşılaşmamaktadır. Sadece Nisâ sûresi 15 ve Tevbe Sûresi 5. ayetlerinde kısmî ve özel durumlar için söz konusu olan hapis cezalarından bahsedilmektedir.¹³²

“Hz. Muhammed döneminde mevki ve makama bakılmaksızın kadın-erkek, bütün insanlar işledikleri suçun karşılığında cezası her neyse eşit şekilde cezalandırılırdı.¹³³ Bu dönemde hapishane bulunmamakta hapis, kişilerin mescid ve dehlizlerde alıkonulması,¹³⁴ bir evin hapishane olarak kullanılması şeklindeydi.¹³⁵ Daha doğru deyimle bu dönemde uygulanan hapis, suçlunun başkalarından ayrı bırakılması şeklinde, uzun süreli olmayıp ya suçlunun infazına kadarki geçen zamanda ya da kefaletle hâkim huzuruna çıkacağına söz verme gibi şartlı tahliye şeklindeydi.¹³⁶ Bunun için de geçici tutukluluk halleri için mescidin kullanıldığı bilinmektedir. Mescitte daha çok savaş esirlerinin barındırıldığı bir odanın bulunduğu, Hâtim et-Tâî’nin kızı Saffâne’nin işlediği suçtan dolayı bir evde hapsedilmesinde olduğu gibi bazen uygun evleri kullandığı bilinmektedir. Kureyza esirleri Ensar’dan bir kadının evinde hapsedilmiş, Adıyy b. Hâtim’in Medine’ye esir olarak getirilen kız kardeşi de Remle b. el-Hâris’in evinde tutulmuştu.¹³⁷ Hapsedilen kişinin, dövülemeyeceği, zincire vurulamayacağı, zanlılara işkence ve eziyet altında alınan ikrarlarının

da hukuken geçerli olmayacağı bildirilmişti.¹³⁸ Hapsedilen kişinin hakları olarak, alım-satım ve hibe gibi birtakım hukuki tasarruflarda bulunabileceği, yakınlarıyla haberleşmesine ve ziyaretine gelinmesine müsaade edileceği, ibadetlerini yapabileceği müsait yerler hazırlanacağı, hastalık durumunda tedavisinin yapılacağı, özel durumlarda da kendisine izin verilebileceği belirtilmiş; yiyecek, yazlık ve kışlık elbiseler sağlanmıştı. Bunlara ilave olarak Hz. Peygamber kadınları gözetim altında tutmak için mescidin kapısı yanında hurma dal ve saplarıyla çevrili bir yer tesis etmişti.¹³⁹

Hz. Ebubekir döneminde de aynı şekilde işleyen hapis kavramı Hz. Ömer döneminde değişikliğe uğramıştır. Hz. Ömer döneminde adalet sistemine getirilen en önemli unsurlarından biri de cezaevlerinin kurumsal hale getirilmesidir. Halife, Medine’de Safvân b. Ümeyye’nin evini 4000 dirheme satın alarak burayı hapishaneye dönüştürmüştür. Bu dönemde Basra’da Daru’l-İmare (valilik konağı)’nin bitişiğinde bir hapishane bulunurken mahalli bildirilmeyen Kûfe hapishanesi kamıştan yapılmış, Halife Ömer, bir katili 2 ay hapsedmiş; Hz. Osman da Dâbi’ b. Hâris’i hapsedirmiş ancak Dâbi hapiste vefat etmişti.¹⁴⁰ Hz. Ali döneminde ise hem halife hem de Kûfe Kâdısı Şüreyh borçlarını ödemeyenleri hapsedmişti. İlk dönemde hapishanelerin tüm ihtiyaçları ise beytülmal’dan karşılanıyordu.¹⁴¹ Hz. Ömer döneminde bir ara suçluların sürgün edilmesi uygulaması yapılmıştır. Ebu Mihcen bu cezaya çarptırılmış ve bir adaya sürgün edilmiş ancak kaçmıştı.¹⁴² Halife Amr b. Rebiâ’yı bir suç nedeniyle Hayber’e sürgün etmiş, ancak Amr Rum topraklarına sığınıp Hıristiyan olduğunu bildirmiş, Hz. Ömer de bundan sonra kimseyi sürgüne göndermemiştir.¹⁴³

İslam tarihinde müstakil ilk hapishane ise Hz. Ali tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda yeri belirtilmeyen “Nafi” adı verilen söz konusu hapishane sağlam olmadığı için, suçluların oradan kaçtıkları bu nedenle de “muhayyas” olarak adlandırılan yeni bir hapishanenin yapıldığı bildirilmektedir.¹⁴⁴ Hapishanelerin kurulması ile cezalarda da bazı değişiklikler yapılmıştı. Mesela, Ebu Mihcen es-Sakafi şarap içtiği için birçok kere cezalandırılmış ve sonunda kamçı cezası yerine hapsedilmiş, ancak vali tarafından affedilmiştir.¹⁴⁵ İlk dört halife döneminde ağır suçların infazı halifenin iznine bağlıydı. Halife izin vermediği takdirde kâdının verdiği bu tür kararlar uygulanamazdı.¹⁴⁶

SONUÇ

İslam dininin gönderilmesinin amacı yeryüzünün kötülüklerden arındırılması adaletin kaim kılınmasıdır. Kur’ân, adalete vurgu yaparken zulmün de en büyük günahlardan biri olduğunu bildirmiş, bu nedenle de Kur’an-ı Kerim’de adalet kelimesine 20, zulüm kelimesine de 299 yerde yer verilmiştir.

Rasulullah Medine döneminde Kur'ân'ın bu çağrısını gerçekleştirebilmek için başta Gayri Müslimler olmak üzere haksızlık, eşitsizlik ve insan tabiatına aykırı olan tüm kötülüklerle mücadele etmiş, kurulmaya başlayan idari yapıda yargısal faaliyetlere verdiği önemin bir parçası olarak sahabe içinden liyakatı özellikle de bilgisi ve zekası ile öne çıkan kişileri toplum içinde adaleti temin etmek üzere görevlendirmiştir. Onun Medine dönemi yargısal faaliyetlerin kurumsallaşmasının ilk basamaklarıdır.

Dört Halife döneminin başlangıcında Hz. Ebubekir'in başlattığı yargısal faaliyetler aynen devam etmiş halifenin kısa süren döneminde daha çok devam eden fetih ve irtidat hareketleri nedeniyle olsa gerek yargısal anlamda çok fazla bir gelişme yaşanmamıştır. İslam Tarihinde neredeyse tüm gelişmelerin merkezi kabul edilen Hz. Ömer dönemi ise yargının gelişimi anlamında dönüm noktasıdır. Bu dönemde bir yandan yönetimin sahip olduğu sınırlar genişlerken bir yandan da idari yapının kurumsallaşması yönünde adımlar atılmıştır. Bunun en önemli sebebi ise adalet konusunda tavizsiz olan Hz. Ömer'in adaleti tüm devlet yönetiminin bir öncüsü olacağı anlayışıdır. Dolayısıyla aradan geçen bunca zamana rağmen hala adalet denildiğinde hakkında birçok örnekleme yapılabilen Hz. Ömer'in doğru ile yanlış, hak ile batıl, güzel ile çirkini kesin çizgilerle ayırma anlayışı ona haklı olarak "Faruk" sıfatının verilmesine neden olmuştur.

Dört Halife döneminde hukukun üstünlüğü ilkesinin uygulamaları oldukça dikkatli bir biçimde takip edilmiş, idari güç olarak aleyhlerinde karar verebilen hâkimler, halifelerin ellerindeki azletme gücüne rağmen ödüllendirilmiş, yargının bağımsızlığı açısından toplum nazarında adalet anlayışının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu dönemin yargısal anlamda önemli eksikliği, verilmiş kararların çoğunun bir kitapta toplanamamasıdır. Ancak günün şartlarında hükümlerin makul oluşu ve uygulanabilirliği açısından sorun teşkil etmediği görülmektedir. Hatta halifeler bile kendi şahısları hakkında verilen kararları kabul eder, yargıya müdahalede bulunamaz karar aleyhine bile çıksa bunu uygulardı. Bunun en önemli nedeni dönemin nitelikli kâdılarının onurlu, tarafsız ve önyargısız bir yapıya sahip bulunmalarıydı. Bu dönemde yaşayan hâkimlerin herhangi birinin dünya nimetlerine aldanarak hakka göre hükmetmekten kaçındığı, yargılananın makam ve otoritesi ne olursa olsun adaletten ve doğruluktan saptığı görülmemiştir.

KAYNAKÇA

Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman, Katline Sessiz Kalınan Halife*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Akarsu, Murat. *Kabileden Devlete Medine Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.

- Akbulut, İlhan. “İslâm Hukukunda Suçlar ve Cezalar”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 52 (2003): 167-181.
- Atar, Fahrettin. *İslâm’da Adlîye Teşkilatı Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979.
- Atar, Fahrettin, “Kâdi”, *DİA*. İstanbul, XXIV (2001), 66-69.
- Atar, Fahrettin. “Mahkeme”. *DİA*. 27: 338-34. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Aydınlı, Abdullah. “Ebu’d-Derdâ”. *DİA*. 10: 310-311. İstanbul: TDV Yayınları 1994.
- Barış, Mustafa Necati, *Cabilyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Futûbu’l-Buldân*. Trc. Mustafa Fayda. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Bıyıklı, Murat, *Hz. Ali’nin Devlet İdaresi*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011.
- Birsin, Mehmet. “İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 11/21 (2012): 163-194.
- Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed. *Kitâbu’l-Vüzerâ ve’l-Küttâb*. thk. Mustafa es-Sakka-İbrahim el-Ebyarî-Abdülhafız Şelebî. Mısır: 1980.
- Cin, Halil-Akgündüz. Ahmet, *Türk İslâm Hukuk Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Dağcı, Şamil. “İslâm Ceza Hukukunun Genel Prensipleri”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*. 4/1 (1990): 61-70.
- Dalgın, Nihat. Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Nasslardaki Düzenlemelerin İslâm Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 5/I. (2005): 8-38.
- Ebû Dâvut, Süleyman b. Eş’as, *Sünen*, 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbu’l-Emvâl (İlk Dönem İslam Ekonomisi)*. Trc. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Erdem, Mehmet. “Hanefî Mezhebinin Önemli Sahabi Referanslarından Birisi Olarak Hz. Ali” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16/2 (2011): 19-38.
- Erul, Bünyamin. “Zeyd b. Sâbit”, *DİA*. 44:321-322. İstanbul: TDV Yayınları 2013.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*. İstanbul: MÜİF Yayınları, 1989.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. “Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı, İslam Hukukunun Katkıları” *Avrasya Hukuk Kurultayı Tebliğler Kitabı*, ed. Esra Alan-Ömer Temel, 434-453. İstanbul: Biltur Basın Yayın, 2014.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr. *Târîh*. Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe. 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye*. Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1987.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.

- Hinz, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. Trc. Acar Sevim. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- İbn Abdırabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-Ferid*. 6 Cilt. Thk. A. Emîn-A. ez-Zeyn-İ. el-Ebyârî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969-1984.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdî. *el-İştikâk*. Thk. Muhammed Harun. Bağdat: Menşurâtu Zevî'l-Kurba, 1979.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü'l-Tehzîb*. 12 Cilt, Haydarabat: Daru's- Sadr, 1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmet Et-Temimi. *es-Sîretü'n-Nebevî ve Abbâru'l-Hulefâ*. trc. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Kudâme, el-Makdisî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tebyîn fî Ensâbi Kureşiyîn*. Thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî. Beyrut: 1988.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Kahire: 1953.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*. 10 Cilt. Thk. Ali Muhammed Ömer. Medine: Mektebetu'l-Hancî, 2001.
- İmamoğlu, Hüseyin Vehbi. "Hz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3/2 (2013): 152-170.
- Kandemir, M. Yaşar. Muaz b. Cebel. *DİA*. 30: 338-339. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibu'l-İdariyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*. trc. Ahmet Özel. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. Ed. Rhuvon Guest. Beyrut: 1908.
- Köse, Saffet. "İslâm'da Hukuk Devleti İlkesinin Dinamitleri". *İlam Araştırma Dergisi*. I/2 (1996): 8-52.
- Müslim, İmam Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc El-Kureşî, *Sahib-i Müslim*. 5 Cilt. Thk. Muhammed Fuad Abdülbâki. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arab, 1972.
- Nebhan, Muhammed Faruk. *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*. Trc. Servet Armağan. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980.
- Özçelik, Selçuk. "İslamda Devlet Müessesinin İnkişafı". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*. 20/ 1-4 (1955): 3-11.
- Özel, Ahmet, "Yönetici Olarak Hz. Muhammed", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 20 (2006): 1-44.
- Özel, Ahmet. "Kâ'b b. Sûr". *DİA*, 26: 6. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özen, Şükrü, "Kâdî Şureyh". *DİA*, 24: 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özlü, Serdar, *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003.
- Pekdemir, Şevket, "İslâm Ceza Hukukuna Göre Olay Yeri İnceleme", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 30 (2017): 139-155.

- Sahillioğlu, Halil. “Dirhem”. *DİA*, 9: 368-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Serahsî, Şemsuddîn. *Kitâbu'l-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: 1980.
- Suyutî, Celâluddîn İbrahim. *Târîbu'l-Hulefâ*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid. Beyrut: Daru'l-Cil, 1988.
- Şibli, Mevlana. *Asr-ı Saadet İslâm Tarîhi*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Şibli, Mevlana. *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. Trc. Talip Yaşar Alp. 2 Cilt. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1986.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarîbu'l-Umem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Beyrut: Dâru's-Suveydân, 1967.
- Talu, Mehmet. “Ebû Mihcen es-Sakafî”. *DİA*, 20: 188. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa b. Serve. *Sünen*. 5 Cilt. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981.
- Veki', Muhammed b. Halef. b. Hayyân. *Abharu'l-Kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kutub, ty.
- Vural, Muammer, “Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*. 2/44 (2015): 339-363.
- Yahya b. Âdem. *Kitâbu'l-Harac (İlk Dönem Vergiler)*. Trc. Osman Eskiçioğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Yaşar, Ahmet. “İslâm Ceza Hukukunun Hedef ve İlkeleri Açısından İdamı Gerektiren Suçlar”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9 (1995): 281-317.
- Yektar, Osman Nedim. “Hz. Muhammed'in Suçlar Hakkında Uyguladığı Temel Prensipler”. *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1/1 (2015): 57-102.
- Yılmaz, Metin. “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12-13 (2001): 539-581.
- Yücesoy, Hayrettin. “Kâdisiye Savaşı”. *DİA*, 24: 136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

NOTLAR

- ¹ İbn Mâce, “Hudud”, 2556-2557-2558, Fahrettin Atar, *İslâm'da Adliye Teşkilatı, Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979), 38.
- ² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991), 2: 918; Hasan Tahsin Fendoğlu, “Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı, İslam Hukukunun Katkıları” *Avrasya Hukuk Kurultayı Tebliğler Kitabı*, ed. Esra Alan-Ömer Temel (İstanbul: Biltur Basın Yayın, 2014), 439-440.
- ³ Muhammed Abdülhayy Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdariyye, (Hz. Peygamber'in Yönetimi)*, trc. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1: 427; Ayrıca bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*. 2: 921, 928.

- 4 Tirmizî, “*Abkâm*”, 1327; Muhammed b. Halef, b. Hayyân Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, ty.) 2: 98.
- 5 Tirmizî, “*Abkâm*”, 1331, 1234; Müslim, “*Akdîye*”, 3; İbn Mâce, “*Abkâm*”, 2316.; Saffet Köse, “İslâm’da Hukuk Devleti İlkesinin Dinamitleri”, *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996): 14.
- 6 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 216; Hüseyin Vehbi İmamoğlu, “Hz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2013): 161-162.
- 7 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 925, 936, 931-932; Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 204; Pekdemir, Şevket, “İslam Ceza Hukukuna Göre Olay Yeri İnceleme”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017): 143-144.
- 8 Ebû Dâvûd, “*Akdîye*”, 3582; İbn Mâce, “*Abkâm*”, 2310; Tirmizî, “*Abkâm*”, 1331.
- 9 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 929.
- 10 İbn Mâce, “*Abkâm*”, 2321.
- 11 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 929; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları 1990), I, 410; Nihat Dalgın, “Kadın ve Erkeğin Şahitliği ile İlgili Nasslardaki Düzenlemelerin İslam Hukukuna Yansımaları Üzerine Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (2005): 11, 13.
- 12 Osman Nedim Yektar, “Hz. Peygamber’in Suçlar Hakkında Uyguladığı Temel Prensipler”, *Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2015): 61-62.
- 13 Şamil Dağcı, “İslam Ceza Hukukunun Genel Prensipleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi* IV/1 (1990): 62; İlhan Akbulut, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (2003): 179-180; Ahmet Yaşar, “İslâm Ceza Hukukunun Hedef ve İlkelere Açısından İdamı Gerektiren Suçlar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1995): 284.
- 14 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 922, 931-932, 934; Fahrettin Atar, “Mahkeme” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 341.
- 15 Atar, “Mahkeme”, 27: 339.
- 16 Fahrettin Atar, “Kâdı”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 67.
- 17 Tirmizî, “*Abkâm*”, 1322.
- 18 Kettânî, *Terâtib*, 2: 416 vd; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 924-932.
- 19 Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, I, 106; Kettânî I, *Terâtib*, 439-440
- 20 Kettânî, *Terâtib*, 1: 418.
- 21 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 938; Kettânî, *Terâtib*, 1: 418; Özel, Ahmet, “Yönetici Olarak Hz. Muhammed”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi* 20 (2006): 35.
- 22 Kettânî, *Terâtib*, 1: 443.
- 23 Bk. Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, 1: 101; Kettânî, *Terâtib*, 1: 418.
- 24 Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, 1: 101; Kettânî, *Terâtib*, 1: 418.
- 25 Ahmet Önkâl, “Alâ b. Hadramî”, *DİA*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1989), 2: 360.
- 26 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2, 920.
- 27 Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, 1: 100; Kettânî, *Terâtib*, 1: 419.
- 28 Kettânî, *Terâtib*, 1: 424; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 932.
- 29 İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *es-Sıretü'n-Nebevî ve Abbâru'l-Hulefâ*, trc. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 332-333; Fendoğlu, “Yargının Bağımsızlığı”, 53.
- 30 Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, 1: 104; Kettânî, *Terâtib*, 2: 419; Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 56.
- 31 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 921.
- 32 Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d, *Kitâbu et-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Medine: Mektebetül-Hancı, 2001), 2: 2; Suyuti, Celâluddîn İbrahim, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhâmid (Beyrut: Daru'l-Cil, 1988), 16-17.
- 33 Muammer Vural, “Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi ve Bazı Yasama Örnekleri (Hz. Ömer Dönemi)”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 2/44 (2015): 347.
- 34 Vekî, *Abbaru'l-Kudât*, 3: 8; Kettânî, *Terâtib*, 2: 419.
- 35 Vural, “Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi”, 347-348.

- ³⁶ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 182; Kettânî, *Terâtib*, 1: 420.
- ³⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taribu'l-Umem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Beirut, 1967), 3: 479.
- ³⁸ Bk. Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 288.
- ³⁹ Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 58.
- ⁴⁰ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1, 76-77; Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 65-66.
- ⁴¹ Taberî, *Tarih*, 3: 194.
- ⁴² Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 58.
- ⁴³ Selçuk Özçelik, "İslamda Devlet Müessesinin İnkişafı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 20/1-4 (1955): 3-11.
- ⁴⁴ Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 202, Suyuti, *Taribu'l-Hulefâ*, 53.
- ⁴⁵ Bk. Yahya b. Âdem, *Kitâbu'l-Harac (İlk Dönem Vergiler)*, trc. Osman Eskicioğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 99-101, Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl (İlk Dönem İslam Ekonomisi)*, trc. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 75.
- ⁴⁶ Özçelik, "İslamda Devlet Müessesinin İnkişafı", 8.
- ⁴⁷ Serahsi, Şemsuddîn, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beirut: 1980), 16: 109.
- ⁴⁸ Taberî, *Tarih*, 3: 489; Yücesoy, Hayrettin "Kâdisiye Savaşı", *DİA* (1991), 24: 136.
- ⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3: 201, 243.
- ⁵⁰ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 275, III, 90; Kettânî, *Terâtib*, 1: 420.
- ⁵¹ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 108-109.
- ⁵² Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 59.
- ⁵³ Mevlana Şibli, *Asrı Saadet İslâm Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), 4: 367, 369.
- ⁵⁴ Şibli, *Asrı Saadet*, 4: 367; Fayda, Hız. *Ömer Zamanında Gayri Müslimler* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 1989), 183- 194.
- ⁵⁵ Vural, "Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi", 345.
- ⁵⁶ Nisâ, 4/20.
- ⁵⁷ Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 61.
- ⁵⁸ Şibli, *Asrı Saadet*, 4: 368.
- ⁵⁹ Kettânî, *Terâtib*, 1: 427-428.
- ⁶⁰ Kettânî, *Terâtib*, 1: 427; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 927.
- ⁶¹ Vural, "Dört Halife Döneminde Yasama Faaliyetlerinin İşleyişi", 347.
- ⁶² Geniş bilgi için bk., Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, II, 188; Muhammed Faruk Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukununun Genel Esasları*, trc. Servet Armağan (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1980), 559; Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 62.
- ⁶³ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 933.
- ⁶⁴ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 106.
- ⁶⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2, 937.
- ⁶⁶ Hz. Ömer dönemine kadar yargı teşkilatı ve mektuplar konusunda bk. Mustafa Necati Barış, *Cabilyeden Hız. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013), 97-112.
- ⁶⁷ Fendoğlu, "Yargının Bağımsızlığı", 446.
- ⁶⁸ Metin için bk. Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 284-285, 2: 189-190; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye* (Beirut: Dâru'n-Nefâis, 1987), 426-437.
- ⁶⁹ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 284-285, 2: 189-190.
- ⁷⁰ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 76-77.
- ⁷¹ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 2: 189.
- ⁷² Geniş bilgi için bk. Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, I, 74-75, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdîrrahîm, *el-İkdi'ül-Ferîd*, thk. A. Emîn-A. ez-Zeyn-İ. el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1969-1984), 1: 84-85.
- ⁷³ Vekî', *Abbaru'l-Kudât*, 2: 191-194.
- ⁷⁴ Vekî' diğer bazı kaynaklarda geçtiği üzere mektubun Ebu Ubeyde'ye değil Muaviye'ye gönderildiğini bildirir. Bk. *Abbaru'l-Kudât*, 1: 74-75

- 75 Bk. Kettâni, *Terâtib*, 1: 418; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 920.
- 76 Kettâni, *Terâtib*, 1: 418-419.
- 77 Abdullah Aydınli, “Ebu’d-Derdâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 310
- 78 Bünyamin Erul, “Zeyd b. Sâbit”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 322.
- 79 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1, 184-187.
- 80 Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Futûbu’l-Buldân*, trc. Mustafa Fayda (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987) 204.
- 81 Geniş bilgi için bk., Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 2, 188; Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, 559.
- 82 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 62.
- 83 İbn Abdîrabbih, *el-İkdü’l-Ferîd*, 4: 306.
- 84 Kettâni, *Terâtib*, 1: 419, 420; Şükrü Özen, “Kâdî Şureyh” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 120.
- 85 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 269- 270.
- 86 Kettâni, *Terâtib*, 1: 419, 420.
- 87 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 275; 64-65; Kettâni, *Terâtib*, 1: 420.
- 88 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 63.
- 89 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 278; Ahmet Özel, “Kâ’b b. Sûr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 16: 6.
- 90 Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *el-Vulât ve Kitâbu’l-Kudât*, ed. Rhuvon Guest (Beirut: 1908), 304-305.
- 91 Veki’, 3: 220.
- 92 M. Yaşar Kandemir, “Muaz b. Cebel”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 338.
- 93 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 70.
- 94 Bk. Belâzurî, *Futûb*, 199-201.
- 95 Aydınli, “Ebu’d-Derdâ”, 310.
- 96 Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, 559.
- 97 Belâzurî, *Futûb*, 140; Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tebzîbü’l-Tebzîb*, (Haydarabat: 1908), 2: 127.
- 98 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 63.
- 99 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 71.
- 100 Bk. Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, 559.
- 101 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, I, 110; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 932.
- 102 Atar, *İslam’da Adliye Teşkilatı*, 72. Zeyd bu göreve H. 35’de atanmıştı. Bk. Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 110.
- 103 1 dirhem 2.97 gr. gümüşe eşittir. Bk. Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, trc. Acar Sevim (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 2; Halil Sahillioğlu, “Dirhem”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 269.
- 104 Veki’ *Abbaru’l-Kudât*, 1: 110.
- 105 Kettâni, *Terâtib*, 1: 433; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 934.
- 106 Veki’ *Abbaru’l-Kudât*, 1: 274; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *el-İstikâk*, thk. M. Hârûn (Bağdat: Menşurâtu Zevîl-Kurba, 1979), 500.
- 107 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 280.
- 108 Belâzurî, *Futûb*, 385. Ayrıca bk. Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 1: 274.
- 109 İbn Abdîrabbih, *İkdü’l-Ferîd*, 5: 290.
- 110 İbn Abdîrabbih, *İkdü’l-Ferîd*, 4: 306.
- 111 Ebû Amr *Halîfe b. Hayyât* b. Halîfe eş-Şeybânî, *Târîb*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: 1985), 179.
- 112 Kindî, *el-Vulât ve Kitâbu’l-Kudât*, 306.
- 113 Veki’, *Abbaru’l-Kudât*, 3: 199; Kindî *el-Vulât ve Kitâbu’l-Kudât*, 300-301.
- 114 Bk. Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman Katline Sessiz Kalman Halife* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017) 64-66.
- 115 Ebu Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudame el-Makdisi

- et-Tebyîn fî-Ensâbi Kureşyyîn*, thk. Muhammed Nâif ed-Düleymî (Beyrut: 1988), 101. Ayrıca bk. Halîfe, *Târîh*, 179; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. Mustafa es-Saka-İbrahim el-Ebyarî-Abdülhafız Şelebî (Mısır: 1980), 21; İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, 4: 164, Veki', *Abbaru'l-Kudât*, III, 119.
- 116 Tirmizi, "*Abkam*" 1. Konuyla ilgili diğer rivayetler için bk. Veki', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 17, dipnot 1.
- 117 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 931.
- 118 Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 73.
- 119 İbn Mâce, "*Abkâm*", 2310; Veki', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 85.
- 120 Ebû Dâvûd, "*Akâdiye*", 3582; Hâkim en-Nisâbüri, 4: 88.
- 121 Veki', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 88 vd.; Kettânî, *Terâtîb*, 2: 416.
- 122 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 931.
- 123 Kettânî, *Terâtîb*, 2: 429.
- 124 Veki', *Abbaru'l-Kudât*, 1: 288.
- 125 Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 4: 95; Veki', *Abbaru'l-Kudât*, 2: 327; Kettânî, *Terâtîb*, 1: 425.
- 126 Özen, "Kâdî Şureyh", 120
- 127 Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, 275.
- 128 Mehmet Erdem, "Hanefî Mezhebinin Önemli Sahabi Referanslarından Birisi Olarak Hz. Ali" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2011): 20.
- 129 Murat Bıyıklı, *Hız. Ali'nin Devlet İdaresi* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2011), 149.
- 130 Atar, *İslam'da Adliye Teşkilatı*, 74.
- 131 Bk. Fendoğlu, "Yargının Bağımsızlığı", 447-448.
- 132 Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001): 543.
- 133 Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, 50-51.
- 134 Kettânî, *Terâtîb*, 1: 463-464; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 934.
- 135 Ebû Dâvûd, "*Akâdiye*", 3648.
- 136 Yılmaz, "İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", 548.
- 137 Mehmet Birsin, "İslam Devletler Hukukunda Savaş Esirlerine Uygulanan Yaptırımların Analizi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (2012): 186.
- 138 Serdar Özlü, *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2003), 109-110.
- 139 Buhari, "*Husumât*", 7; Kettânî, *Terâtîb*, 2: 462-464. Bk. Akarsu, *Kabilelerden Devlete Medine Tecrübesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 148-149.
- 140 Bk. Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târîhu'l-Medînetü'l-Münevver*, thk. Muhammed Şeltût (Cidde: 1973), 3: 1024-1025.
- 141 Belâzurî, *Futûb*, 346-347; Kettânî, *Terâtîb*, 1: 462-463; Özlü, *Dört Halife Döneminde İç Güvenlik*, 111.
- 142 Şibli, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1986), 2: 106; Mehmet Talu, "Ebû Mihcen es-Sakafî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 20: 188.
- 143 İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebevî ve Abbâru'l-Hulefâ*, 382.
- 144 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 934.
- 145 Talu, "Ebû Mihcen es-Sakafî", 188.
- 146 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2: 931.